दशमः पाठः चित्रकाव्यम् ।

(कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितं नाम सम्यक् रूपेण भाषितम् । संस्कृतसुभाषितानि आदर्शजीवनस्य गुह्यम् आख्यान्ति। वैशिष्ट्यपूर्णानि सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यस्थानानि खलु । बुद्धिविकासकानि सुभाषितानि नाम चित्रकाव्यानि । तानि रञ्जकानि अपि सन्ति । अस्मिन् चित्रकाव्ये अन्तरालापः, अन्योक्तिः, हास्योक्तिः, कर्तृगुप्ता प्रहेलिका, समस्यापूर्तिः, वाकोवाक्यम् इत्यादयः सुभाषितानां प्रकाराः सन्ति ।

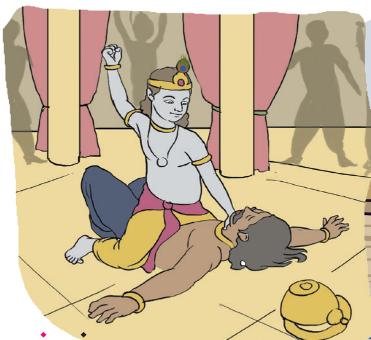

वृत्तम्–आर्या

कं संजघान कृष्णः
का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
के दारपोषणरताः
कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ।।१।।

–(अन्तरालापः)

वृत्तम्–अनुष्टुप्

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणान् त्वं तु प्राणान् धनानि च ।।२।।

–(हास्योक्तिः)

वृत्तम्–उपजातिः

अयं न भक्तो न च पूजको वा
घण्टां स्वयं नादयते तथापि ।
धनं जनेभ्यः किल याचतेऽयम्
न याचको वा न च निर्धनो वा ।।३।।

–(प्रहेलिका)

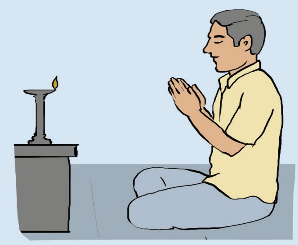

वृत्तम्–इन्द्रवज्रा

रामाभिषेके जलमाहरन्त्या
हस्तात् सृतो हेमघटो युवत्याः ।
सोपानमार्गेण करोति शब्दं
ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ।।४।।
–(समस्यापूर्तिः)

सन्धिविग्रहाः

१) नमस्तुभ्यम् = नमः + तुभ्यम् ।

२) यमस्तु = यमः + तु ।

३) तथापि = तथा + अपि ।

४) याचतेऽयम् = याचते + अयम् ।

५) जलमाहरन्त्या = जलम् + आहरन्त्या ।

स्पष्टीकरणम्

श्लोकः १.

अन्तरालापस्य उदाहरणम् एतत् । अत्र प्रश्नचतुष्टयं वर्तते । प्रश्ने एव तस्य उत्तरं वर्तते । एषा शब्दालङ्कारस्य चमत्कृतिः । कस्यचिद् अक्षरस्य संयोजनेन विघटनेन वा प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्यते । यथा - १) **कं सं**जघान कृष्णः ? कृष्णः कं मारितवान् ? उत्तरम् - **कंसं** जघान कृष्णः। २) **का शी**तलवाहिनी गङ्गा ? उत्तरम् - **काशी**तलवाहिनी गङ्गा। ३) **के दार**पोषणरताः ? **दाराः** नाम पत्नी । दाराणां (कुटुम्बस्य) पोषणे **के** रताः ? उत्तरम् - **केदार**-पोषणरताः । केदाराः नाम क्षेत्राणि । ४) **कं बल**वन्तं न बाधते शीतम् ? उत्तरम् - **कम्बल**वन्तं शीतं न बाधते। यः कम्बलं धारयति, तं शीतं न बाधते इति ।

श्लोकः २.

हे यमराजसहोदर वैद्यराज, तुभ्यं नमः । यमः तु प्राणान् हरति किन्तु त्वं तु प्राणान् धनानि च सर्वं हरसि । एतेन श्लोकेन कविः धनलुब्धान् अपरिपक्ववैद्यान् निन्दति हासञ्च जनयति ।

श्लोकः ३.

एतद् अपह्नुति-अलङ्कारस्य उदाहरणम् । अयं जनः यद्यपि न भक्तः न पूजकः तथापि स्वयं घण्टां नादयते। सः न याचकः न वा निर्धनः तथापि जनेभ्यः (जनान्) धनं याचते । तर्हि वदत, सः कः ? अस्य उत्तरं वर्तते । 'कःहवानयाकलो।' (विपरीतक्रमेण पठत ।) काव्यप्रवाहः इति काव्यसङ्ग्रहात् । **कविः - श्री. सदाशिव त्र्यम्बक रहातेकर.**

श्लोकः ४.

समस्यापूर्तेः उदाहरणम् एतत् । 'ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ।' इति वर्तते समस्या । रामस्य राज्याभिषेकसमये काचित् युवती सुवर्णघटेन जलानयने मग्ना आसीत् । सोपानमार्गेण गमनसमये तस्याः हस्तात् सुवर्णघटः पतितः, तदा यः शब्दः अभवत् स एव शब्दोऽयम् । ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः इति ।

भाषाभ्यासः

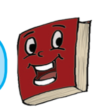

श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कृष्णः कं जघान ? आ) दारपोषणे के रताः ?

इ) कं शीतं न बाधते ?

२. समानार्थकं शब्दं लिखत ।

कृष्णः, गङ्गा, रतः, बलवान् ।

३. 'गङ्गा' इति पदस्य विशेषणम् अन्विष्यत लिखत च ।

४. 'कं संजघान' इति श्लोकं माध्यमभाषया स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः २.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कविः कं नमति ?

आ) कौ प्राणान् हरतः ?

इ) वैद्यः किं किं हरति ?

२. सम्बोधनान्तपदद्वयम् अन्विष्य लिखत ।

३. समानार्थकशब्दं लिखत ।

यमः, वैद्यः, सहोदरः, धनम्

४. 'वैद्यराज नमस्तुभ्यं...' इति श्लोकस्य स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत ।

५. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

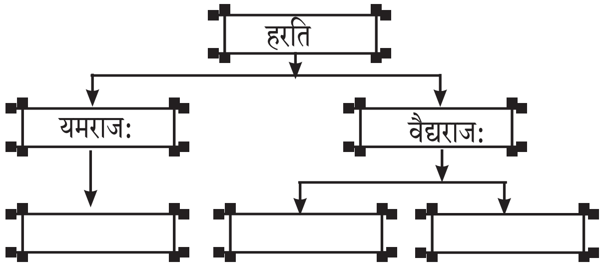

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) कः धनं याचते ?

आ) अयं न भक्तो इति प्रहेलिकायाः उत्तरं किम् ?

२. रेखाचित्रं पूरयत।

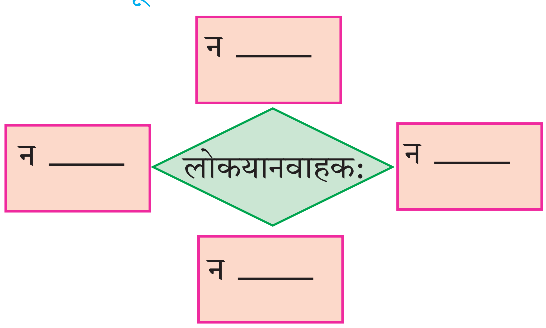

३. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) याचतेऽयम् = याचते + ______ ।

आ) याचको वा = ______ + वा।

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कः शब्दं करोति ?

आ) कस्याः हस्तात् सुवर्णघटः पतितः ?

२. समानार्थकशब्दं लिखत।

हेम, जलम्, शब्दः ।

३. 'रामाभिषेके ...' इति श्लोकस्य स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत।

उपक्रमः

१) 'समस्यापूर्ति'-श्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

यथा- अ) मृगात् सिंहः पलायते ।

आ) शतचन्द्रं नभस्तलम् ।

२) अन्योक्तिश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

३) कामपि अन्याम् एकां प्रहेलिकां लिखत ।

क्रीडत-नन्दत

पद्यक्रीडा

१. एकः गणः सुभाषितस्य एकं चरणं वदति । अपरः गणः श्लोकार्धं पूर्णं करोति ।

२. पदग्रहणम् - एकेनोक्तात् श्लोकार्धात् एकं पदं स्वीकृत्य अपरः गणः अन्यं श्लोकार्धं श्लोकपादं वा कथयति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

क्रीडत-नन्दत

श्लोकान्त्याक्षरी

क्रीडकानां गणद्वयं भवेत् । आदौ प्रथमगणीयेषु अन्यतमः एकं श्लोकं वदेत् । तदा द्वितीयगणीयेषु अन्यतमः तादृशम् एकं श्लोकं वदेत् यस्य च आरम्भः अन्यगणीयेन उक्तस्य श्लोकस्य अन्तिमेन अक्षरेण भवति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।